

מפי כהן

שיעורו השבועי של

מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

פרקי תפילה

מעלת הדיוק והדקדוק בנוסח התפילה

ראשי פרקים:

קיימים שינויים בין הנוסחים ✦ חסידי אשכנז היו סופרים ומונים את תיבות התפילה ✦ מנין התיבות לא מועיל אלא למי שעשאו ✦ למה התקשו למצוא מי שיתקן את ברכת המינים? ✦ יכול להתפלל בכל לשון שירצה ✦ בתפילתו בורא המתפלל שמים חדשים וארץ חדשה ✦ התפילות בנויות על אדני ראי עולם ✦ מנין התיבות בתפילה

"לשון אחי ה"ר יחיאל ז"ל דורשי רשומות הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופריין מספר מנין תיבות התפילות והברכות וכנגד מה נתקנו.

אמרו, שבג' ברכות הראשונות יש ק"ז תיבות, לפי שיסודן ממזמור 'הבו לה' בני אלים' ובו צ"א תיבות, ומן הפסוק 'כי בראתו ילדיו', כדאיאתא בפרק ב' דמגילה (יז ע"ב), מה ראו לומר בינה אחר קדושת השם דכתיב: 'כי בראתו ילדיו' וגו' עד 'והקדישו את קדוש יעקב ואת אלקי ישראל יעריצו', וסמך ליה 'וידעו תועי רוח בינה', ובו ט"ז תיבות, הרי ק"ז.

וברכה ראשונה יש בה מ"ב תיבות ולא נתגלה לי טעמם, ואקח מן הבא לידי עד שיודע ויכולני לומר, כנגד 'ואעשך לגוי גדול' (בראשית יב), שיסודו ממנו ובו ח' תיבות, וכנגד 'ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ' (בראשית יב, יד), שמשם בא זה המטבע ובו תשעה תיבות, וכנגד 'כי ידעתיו למען אשר יצוה' וגו' (שם יח), וזה הוא 'זווכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם' וגו', ויש בו כ"ה תיבות, הרי מ"ב.

ועוד יכולני לומר, כנגד פסוק 'אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר' וגו' (שם טו), שמשם הוסד מגן אברהם, ויש בו י"ט תיבות. וכנגד 'ואברהם היה לגוי גדול' וגו', ויש בו י"א תיבות. וכנגד 'הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם' וגו' (ישעיה נא) שיש בו י"ב תיבות, הרי מ"ב. וכנגד שם מ"ב שפירשתי אותו על האבות, ולכן אות הראשונה של ברכה ב' והאחרונה מ', הרי מ"ב".

מבין חכמי אשכנז היו חסידים שהיו סופרים ומונים את אותיות הקודש של התורה והתפילה ומילותיהן, והיו דורשים אותן כמין חומר, מתוך הבנה שסדר התפילה ונוסחה מדויקים ומדוקדקים בתכלית הדיוק והדקדוק.

בשלוש הברכות הראשונות של תפילת עמידה ישנן ק"ז תיבות, וחכמי אשכנז היו מונים את אותיות התפילה כדי למצוא

קיימים שינויים בין הנוסחים

בסידורי התפילה אנו מוצאים נוסחים שונים המשתנים מעדה לעדה ומהוצאה להוצאה. נבקש לעמוד על מעלת הדקדוק במילות התפילה ובאותיותיה.

התפילה בעיקרה אמנם אותה תפילה, גם מבחינת הסדר והמבנה וגם מבחינת התוכן, אך קיימים שינויים קלים בין הנוסחים, כמו: "תשכון בתוך ירושלים עירך" בנוסח עדות המזרח, לעומת "ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה" בנוסח ספרד ובנוסח אשכנז, או "שמע קולנו ה' אלקינו" בנוסח עדות המזרח ובנוסח אשכנז, לעומת "אב הרחמן שמע קולנו ה' אלקינו" בנוסח ספרד, וכדו'. ומעניינת בהקשר זה עדותו המיוחדת של הרמב"ן שכתב:

"והנני מעיד עלי לפני רבתי שמים וארץ, כי שמענו ממגיד אמת שבכל ארצות מלכות תימן קהילות רבות עוסקות בתורה ובמצוות לשמן, והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש 'בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בר מיימון' (הרמב"ם) אשר האיר עיניהם בתורה והעמידן בקרן אורה...".

בתקופת חייו של הרמב"ם היו בני תימן מזכירים את שמו של רבם הגדול בתוך נוסח הקדיש. השאלה הנשאלת היא: עד כמה אנו נדרשים לדייק ולדקדק בנוסח התפילה?

חסידי אשכנז היו סופרים ומונים את תיבות התפילה

בהלכות תפילה כתב הטור² בשם אחיו רבנו יחיאל:

¹ כתבי הרמב"ן ח"א עמ' שמא.

² טור אורח חיים הלכות תפילה סימן קיג.

כשמדובר בפסוקי התורה, כל אות ותג מדויקים ומדוקדקים, על כך אין ספק, אך נוסח התפילה מקורו ב'אתערותא דלתתא' ואיננו ממקור אלקי.

למה התקשו למצוא מי שיתקן את ברכת המינים?

הגמרא בברכות⁸ אומרת:

"אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותקנה".

על שאלת רבן גמליאל קשה: וכי לא מצא בין כל חכמי דורו אף אחד שמסוגל לתקן את הברכה מלבד שמואל הקטן?! מהו הקושי האדיר שבתיקון הברכה?

על שאלה זו עומד **מנן הרב קוק** בפירושו לסידור⁹, וכה דבריו:

"ברכה זו של התפילה, שבתוכה אצורים דברים של שנאה ומשטמה, והאדם כאשר הוא אדם אי אפשר כלל שלא תמצא בקרבו איזו שנאה טבעית לאויבי נפשו ורודפי עמו, צריכה היא לבא דווקא ממי שכולו טהור וקדוש לה', שתכונת השנאה הטבעית אין בלבבו כלל".

ברכת המינים האוצרת בתוכה שנאה נגד רשעי עולם - הנוצרים, המיסיונרים ודומיהם - צריכה להתחבר על ידי אדם שכולו קודש לה' ללא פניות ונגיעות, שכן מתקן הברכה הוא הקובע את כוונתה לדורות עולם לכל ישראל. וחפצו באיבוד המינים, שונאי ה' וישראל, איננו מתוך נטייה טבעית, אלא מתוך אהבה גדולה לכל היצורים ודאגה כנה לאושרם ולפריחתם. מתוך אהבתו לכל הוא תובע סילוק ואיבוד של כל מה שמפריע ומעכב את תיקון העולם, ומעיב על התפשטות האורה האלקית.

ה"פני יהושע" על הגמרא שם מבאר באופן אחר, וכך כתב:

"נראה מבואר, שכל ברכות התפילות מיוסדים על אדני פז במספר התיבות ואותיות, כמבואר בטור או"ח (סימן קיג), מלבד מה שיש בהם סוד מופלא. דאי לא תימא הכי, מה זה שאמר רבן גמליאל כלום יש אדם שיודע לתקן, דהא אפילו נשי דידן נמי יכולין לתקן כן. כיון שאינן אלא ענייני קללות השייך להתפלל על הצדוקים... על כרחך כדפרישית, שמספר התיבות ואותיות מצד עצמותם ומהסוד שבהם יכולין לעשות רושם למעלה עד כדי שיתקיים המכוון באותה ברכה.

ואי תקשה: אם כן מה זה שאמר חכמים, תפילה בכל לשון, דלפי מאי דפרישית היה צריך להתפלל דווקא בלשון הקודש, זו אין קושיא, דרחמנא לבא בעי, וכל מי שמתכוון בתפילתו באיזה לשון שירצה, אפילו הכי אותה התפילה עושה רושם על אותו הדרך שתקנוהו אנשי כנסת הגדולה בלשון הקודש".

מקבילה בפסוקי התורה שתלמד אותנו על איזה חלק בתורה מיוסדות מילות התפילה.

חז"ל³ אומרים:

"לפיכך נקראו ראשונים סופרים - שהיו סופרים כל האותיות שבתורה..."

ולמעשה כבר כתב **הרא"ש⁴**, אביו של הטור, דברים דומים באחת מתשובותיו וזו לשונו:

"יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה".

וברוח זו כתב גם בעל ה**רוקח** בפירושו על הסידור⁵:

"אני אלעזר הקטן, קיבלתי טעמי התפילות מאבא מרי, רבינו יהודה בר קלונימוס, וממורי רבינו יהודה חסיד אב החכמה, כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש בן רבינו קלונימוס הזקן בן רבינו יצחק. והם קיבלו רב מרב, גאון מגאון, עד רבינו משה בן רבנא קלונימוס שהביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא. ורבנא משה קיבל מאביו אהרן בן רבנא שמואל הנשיא, וקיבלו רב מרב עד שמעון הפקולי. ואבותינו הראשונים גזוזם ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסידים הדור, עד שבא רבינו יהודה חסיד זצ"ל ומסרו לי. והוא ציוה עלי להעתיקו ולגלותו לחסידי הדור, למען ידעו מהסוד בברכות ובתפילה ויכוונו ליבם, ולא יותירו ולא יחסרו אפילו אות אחת, כל שכן תיבה".

מנין התיבות לא מועיל אלא למי שעשאו

ה"בית יוסף"⁶ נדרש אף הוא לסוגיה זו, והביא דברי **רבי דוד אבודרהם**⁷ שכתב:

"יש אנשים שמנו התיבות שיש בכל ברכה וברכה משמונה עשרה והביאו פסוקים על כל ברכה מעניינה שעולין תיבותיהם כמנין תיבות הברכה, וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה.

ואחר כך נראה לי שאין לו יסוד ולא שורש כי לא תמצא מקום בעולם שאומר שמנה עשרה בענין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוספיין תיבות ויש גורעין, ואם כן המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאהו לא לזולתו. ולמה נטריח על הסופרים לכתבו".

האבודרהם היה מגדולי ספרד בתקופת הראשונים, ואף הוא ביקש ללכת בדרכם של חכמי אשכנז ולספור את האותיות והמילים, אך לאחר מעשה, משנפגש עם ההבדלים השונים שבין הנוסחים, חדל מספירה זו, כי ראה שהמנין משתנה לפי הנוסחים השונים.

³ קידושין ל ע"א.

⁴ שו"ת הרא"ש כלל ד, סימן כ.

⁵ פירושי סידור התפילה לרוקח ח"א עמ' רכט.

⁶ בית יוסף אורח חיים סימן קיג, שק"ח.

⁷ ספר אבודרהם שמונה עשרה.

⁸ ברכות כח ע"ב.

⁹ עולת רביה ח"א עמ' רעח.

בתפילתו בורא המתפלל שמים חדשים וארץ חדשה

ביתר הרחבה כותב רבי חיים מוולוז'ין ב"נפש החיים"¹², וזו לשונו:

"ולא זו בלבד שבתבת 'ברוך אתה', שפירושו הוא תוספת ריבוי ברכה ושפע, שייך זאת הכוונה, אלא שגם בכל תיבה ותיבה מכל נוסח התפילה, שייך גם כן זאת הכוונה הקדושה. כי כל תיבה מהתפילה, או של איזה ברכה, היא העולה למעלה מעלה על ידי מארי קלין וגדפין דנטלין לה, לפעול פעולתה בשורשה העליון המיוחד לה, והוא נעשה בזה כביכול שותפו של יוצר בראשית, לבנות ולנטוע כמה וכמה עולמות".

כל מילה ומילה שאומרים בתפילה פועלת פעולה של ריבוי האור בעולם. המלאכים, 'אדוני הקולות והכנפיים', נוטלים כל מילה ומילה של תפילה ומעלים אותה מעלה מעלה.

"כמו שכתוב בתיקונים (תיקון יח לה ע"ב): וכד בר נשא אפיק הבלים ודיבורים בצלותיה כמה עופין פתחין גדפיהו ופומיהו לקבלא לון. הדה הוא דכתיב 'כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים' גו'. ונטיל קב"ה אינון מלין ובני בהון עלמין דאתמר בהון 'כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה' גו'...."

המתפלל בורא שמים חדשים וארץ חדשה ומחזק את בניינו של העולם. כשהאדם מוציא דיבור של תפילה מפיו, כמה עופות פותחים את פיהם לקבלם, והקב"ה לוקח את המילים ובונה מהן עולמות.

"והמשכיל יבין מדעתו שלא לחינם הוצרכו לתיקון תחינה קטנה ותפילה קצרה כזו ק"כ זקנים ומהם כמה נביאים. אלא שהמה השיגו ברוח קדשם והשגת נבואתם העליונה ונהירא להו שבילין דכל סדרי בראשית ופרקי המרכבה.

לזאת יסדו ותיקנו מטבע ברכות והתפילות באלו התיבות דווקא. מאשר ראו והשיגו איזה דרך ישכון אורה של כל תיבה פרטית מהם אשר היא נצרכת מאד לתיקון ריבוי עולמות וכוחות עליונים וסידור המרכבה".

בכל תפילה ותפילה מקיים המתפלל את העולם ונעשה שותף להקב"ה. מכיוון שבתפילה תלויים תיקוני העולמות, כל מילה בתפילה מדויקת ומדוקדקת, ואיננו רשאים לשנות דבר בנוסח התפילה. אנשי כנסת הגדולה ידעו איזו מילה פועלת פעולה של ברכה.

התפילות בנויות על אדני רזי עולם

בשר"ת "חיים שאל"¹³ כתב מרן החיד"א בענין נוסח התפילה, שהוא מיוסד על סודות עליונים, וזו לשונו:

כשאדם מישראל מכוון ליבו לשמים, תפילתו עושה רושם בהתאם למעלת מחבריה, אנשי כנסת הגדולה, גם אם שינה מן הלשון והתפלל בשפה זרה. המשנה באבות¹⁰ אומרת:

"הוא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם, שנאמר: 'בצלם אלקים עשה את האדם' (בראשית ט, ו)."

המציאות הטבעית היא שאנחנו חביבים לפני הקב"ה והקב"ה אוהב אותנו, אבל המדרגה הגבוהה יותר היא, כשאדם מודע לצלם האלקים שבו ולהיותו בן למקום. כשזה חלק מהתודעה הפנימית של האדם, 'חיבה יתירה נודעת לו'.

כך גם בתפילה. למילות התפילה יש כוח פעולה עצמי בזכות מעלת מחבריה, וככל שאדם מכוון יותר בתפילה, כך תפילתו מקבלת משמעות עליונה יותר ופותחת שערי שמים, 'חיבה יתירה נודעת לו'.

יכול להתפלל בכל לשון שירצה

בנוגע ללשון שבה נאמרת התפילה, כתב ה"שולחן ערוך"¹¹:

"יכול להתפלל בכל לשון שירצה, והני מילי בציבור, אבל ביחיד לא יתפלל אלא בלשון הקודש. ויש אומרים, והני מילי כששואל צרכיו, כגון שהתפלל על חולה או על שום צער שיש לו בביתו, אבל תפילה הקבועה לציבור, אפילו יחיד יכול לאומרה בכל לשון. ויש אומרים, דאף יחיד כששואל צרכיו יכול לשאול בכל לשון שירצה, חוץ מלשון ארמי".

כלומר תפילה בציבור יכולה להיאמר בכל לשון, ויש אומרים שהוא הדין גם בתפילת יחיד הקבועה לציבור, או אפילו יחיד ששואל צרכיו. וכתב ה"ביאור הלכה" שם, שההיתר להתפלל בלשון זרה הוא רק כשמדובר ביהודי ירא שמים המבקש לכוון יותר בתפילתו ומתוך כך רוצה לשנות מלשון הקודש ללשון שקל לו לכוון בה יותר. והוסיף:

"אבל אם אינו בכי האי גוונא, יתפלל בלשון הקודש, והטעם, כי לשון הקודש יש לו סגולות רבות מכל לשונות, והוא הלשון שהקב"ה מדבר בו עם נביאיו... וגם כשתקנו כנסת הגדולה את נוסח התפילה היו ק"ך זקנים ומהם כמה נביאים, והמה נימנו על כל ברכה בתיבותיה ובצירופי אותיותיה בכמה סודות נעלמות ונשגבות, וכשאנו אומרים דברים אלו כלשונם של כנסת הגדולה אף שאין אנו יודעים לכרין, מכל מקום עלתה לנו תפילתנו כהוגן, כי התיבות בעצמן פועלין קדושתן למעלה, מה שאין כן כשמתפללין בלע"ז".

צירופי המילים והאותיות של לשון הקודש שנתקנו על ידי אנשי כנסת הגדולה פועלים בעולמות העליונים גם אם איננו מבינים את עומק משמעותם או אפילו את מובנם הפשוט.

¹² נפש החיים שער ב, פרק י.

¹³ שו"ת חיים שאל חלק ב, סימן יא.

¹⁰ אבות פ"ג, מ"ד.

¹¹ שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפילה סימן קא, ד.

נברא העולם. ולכן אין אומרים קדיש פחות מעשרה¹⁷. וענין כ"ח תיבות הוא כמנין האותיות שבפסוק הראשון בתורה.

מלבד תפילת עמידה והקדיש, חשיבות מנין האותיות בתפילה עולה פעם נוספת מדברי ה"שולחן ערוך"¹⁸ בהלכות קריאת שמע, וזו לשונו:

"בקריאת שמע יש רמ"ה תיבות, וכדי להשלים רמ"ח כנגד איבריו של אדם מסיים שליח ציבור 'ה' אלקיכם אמת', וחוזר ואומר בקול רם 'ה' אלקיכם אמת'."

וכתב ה"משנה ברורה"¹⁹:

"להשלים רמ"ח - כדאיאת במדרש הנעלם: פתח רבי יהודה ואמר, 'רפאות תהי לשריך ושיקוי לעצמותיך', התורה היא רפואה לגוף ולעצמות בעולם הזה ובעולם הבא, דאמר רבי נהוראי אמר רבי נחמיה: בקריאת שמע רמ"ח תיבות כמנין איבריו של אדם, והקורא קריאת שמע כתיקונו, כל אבר ואבר נוטל תיבה אחת ומתרפא בו, ודא 'רפאות תהי לשריך' וכו'."

והלא בקריאת שמע אין שם אלא רמ"ה תיבות וכו', מאי תקנתיה? תיקנו שיהא ש"ץ חוזר ג' תיבות. ומאן נינהו? 'ה' אלקיכם אמת'."

בספרים הקדושים ²⁰ מובא, שבשלושת הפסוקים של פרשת 'ויכולו', יש ל"ה תיבות וקמ"ד אותיות, כמנין הו"ה שבע פעמים, לרמז על יום השבת שנתן הו"ה לכל אחד מששת ימי המעשה, ויוצק משמעות בקמ"ד השעות שיש בשבוע. ול"ה התיבות שבפסוקי 'ויכולו' רומזים ל"ה התיבות שבברכת הקידוש בליל שבת, "אשר קדשנו במצוותיו ורצה בנו" וכו'. וכתב ה"מגן אברהם"²¹:

"מתחילין 'יום הששי' - ועוד, להשלים ע"ב תיבות שבקידוש. ולפי זה אפשר לומר 'כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים', ויש שמתחילין 'ויכולו השמים' וחושבין 'זכור ושמור' בשנים, עיין שם בספר הכוונות. ובתיקוני שבת כתב, שהוא ע' תיבות, ולכן כתב שלא לומר גם כן 'כי הוא יום', ולי נראה שאין לשנות שום מנהג, כי לכל מנהג יש טעם ויסוד, דוק ותשכח."

אנו נדרשים להקפיד על נוסחי התפילות, כל אחד לפי נוסחו בדיוק ובדקדוק, לפי מסורת אבותיו, ומתוך כך נזכה לפתוח שערי שמים בתפילותינו ותתקבלנה תפילותינו ברצון לפני מלך שומע תפילה.

"כל עניני התפילות בנוי ומיוסד על אדני רזי עולם, כמו שנראה מספר הזהר הקדוש ומכתבי רבינו האר"י זצ"ל, דהכל מתוקן ומסודר בכוונות עליונות... ובזה תבין מה שאמרו בברכות (סוף דף כח): אמר להם רבן גמליאל לחכמים, כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד שמואל הקטן ותקנה. ולכאורה יפלא על גדולי ישראל, רבן גמליאל וחכמים, מה חכמה זו לתקן דברות שתיים בלשון הקדש, ומה קאמר רבן גמליאל כלום יש אדם וכו', והלא התינוקות שיודעים לשון הקדש יכולים בנקל לתקן אותה. אמנם להיות כל אות ואות מהברכות סוד שתלו ביחוד וזיווג המידות, לכן צריך חכם גדול ורוח הקדש שורה עליו לכוין הדברים לפי סודן לידע פגם המינים והמשכת האורות לדחות יניקת הסט"א וכיצא דברים העומדים ברומו של עולם, והיינו דקאמר רבן גמליאל, כלום יש אדם וכו'."

ובספרו "צפורן שמיר"¹⁴ כתב על נוסח פסוקי דזמרא:

"יתעורר מאד מאד יראה ואהבה והכנעה ושמחה, לומר כל הזמירות, ובפרט 'ה' מלך', ויזהר שלא לבלוע התיבות או האותיות ובפרט האזכרות, וידע נאמנה כי בכל אות ותיבה יש סודות נוראות להפליא, ודי לנו צער בנגע כי לא אתנו יודע עד מה בסדר עליית העולמות והיחוד העליון על פי מידותיו ותכסנו כלימותינו, לפחות יזהר לומר התיבות במספרם כמשפט ולהבין פשטן ביראת ה' ולידע דרך כלל כי הכל סודות עמוקים ולצורך היחוד."

מנין התיבות בתפילה

חשיבות מספר התיבות שבכל תפילה עולה גם מדברי ה"משנה ברורה"¹⁵ לגבי ברכת "ברוך שאמר" המהווה פתיח לפסוקי דזמרא של תפילת שחרית, וכך כתב:

"שבח זה תקנהו אנשי כנסת הגדולה על ידי פתקא דנפל מן שמיא ומצאוהו כתוב בו, ויש בו פ"ז תיבות, וסימנו 'ראשו כתם פז', ורצה לומר, ראש התפילה הוא ברכה של פ"ז תיבות, על כן אין לגרוע ולא להוסיף על פ"ז תיבות."

ובדיני קדיש כתב ה"משנה ברורה"¹⁶:

"יתחיל 'יתברך' וכו' בקול רם, ויש בו ח' לשונות של שבת, כנגד ז' רקיעים והרקיע שעל גבי ראשי החיות.

ובתחילה אומר 'יתגדל ויתקדש', שהם ב' לשונות של שבת, שהם בסך הכל עשרה לשונות של שבת, כנגד עשרת הדברות.

'מן כל ברכתא' ג' תיבות, ובימים שכופלים הקדישים 'לעילא ולעילא' אין לומר רק 'מכל ברכתא', כדי שלא יהא בסך הכל רק כ"ח תיבות."

יסודם של דברים בדברי הגאונים המונים בנוסח הקדיש עשרה שבחים: יתגדל, ויתקדש, ויתברך, וישתבח, ויתפאר, ויתרומם, ויתנשא, ויתהדר, ויתעלה ויתהלל - כנגד "עשרה מאמרות" בהן

¹⁷ ראה ליקוטי הפרדס עניין קדיש.

¹⁸ שולחן ערוך אורח חיים הלכות קריאת שמע סימן סא, ג.

¹⁹ משנה ברורה סימן סא, סק"ו.

²⁰ ראה תיקוני שבת לאר"י הקדוש, ליל שבת עמ' קט.

²¹ מגן אברהם סימן רעא, סקכ"ב.

¹⁴ צפורן שמיר סימן ב, ז.

¹⁵ משנה ברורה סימן נא, סק"א.

¹⁶ משנה ברורה סימן נו, סק"ב.